

A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉS TERÜLETI FOLYAMATAI MAGYARORSZÁGON

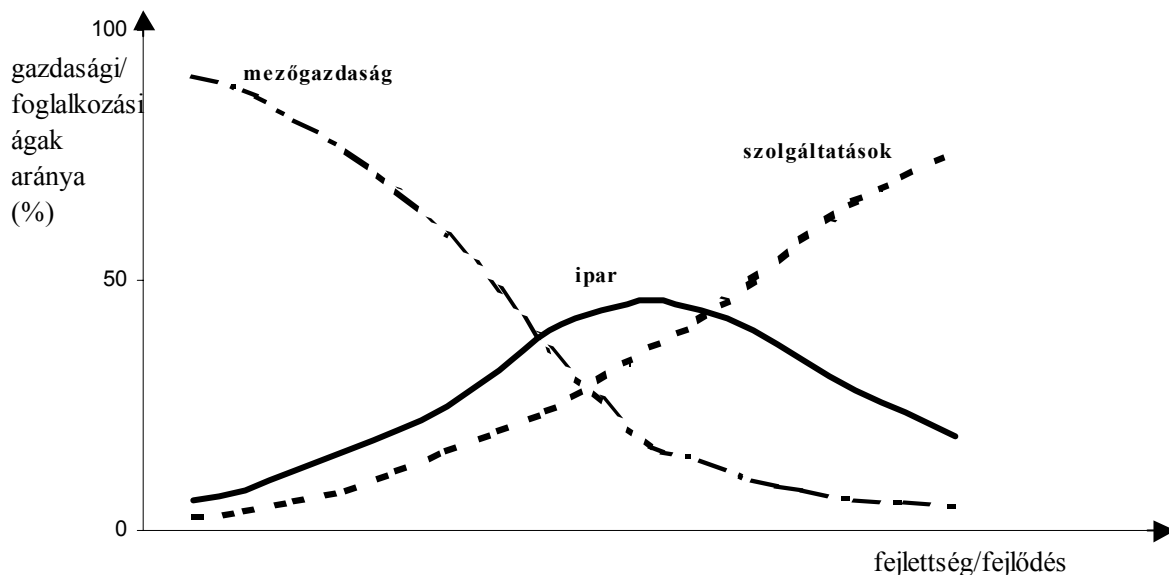
Lőcsei Hajnalka¹

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban jelentősen átalakult a hazai munkaerőpiac. Nagymértékben csökkent például a foglalkoztatottak száma, illetve a foglalkozási szerkezetben is mélyreható változások történtek. A tanulmány célja, hogy összefüggést keressen a két folyamat között, valamint az esetleges területi különbségeket is feltárja. Alapvetően arra keressük a választ, hogy vajon egyes sikeresnek mondható gazdasági ágazatoknak, vagy az időközben felértékelődött regionális pozíciónak (térbeliségnek) van-e nagyobb szerepe egy térség foglalkoztatottságának kisebb mértékű csökkenésében. Kitűnő alapot teremt a kutatásokhoz a 2001-es népszámlálás, mivel a két megelőző népszámlálásra visszamenőleg is metodikailag – a fogalmakat és a területi beosztást tekintve – összehangolt megyei adatokat közöl a foglalkoztatottak számára és ágazati megoszlására vonatkozóan.

Foglalkozási átrétegződés – makrostrukturális vizsgálatok

Mind országos, mind nemzetközi szinten bizonyítást nyert, hogy az ipari forradalom óta a gazdasági fejlettség és a gazdaság makrostrukturális szerkezete – a termelés és a foglalkoztatás szempontjából is – szoros kapcsolatban áll egymással. A kutatók alapvető törvényszerűségeket tártak fel nem csupán statikus (keresztmetszeti), hanem dinamikus (idősoros) vizsgálatokkal is; eszerint megállapítható, hogy a gazdasági fejlődés, illetve fejlettség növekedésével csökken a mezőgazdaság részaránya mind a foglalkoztatást, mind a gazdasági értéktermelést tekintve, ezzel szemben növekszik az ipar, és a szolgáltatások súlya (1. ábra).

1. ábra: A makrostrukturális változások általános modellje

(Haggett, P. 1983, p. 337 alapján saját szerk.)

Az ábrát folyamatként értelmezve általában négy fő szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakaszban az ipar súlya nő a mezőgazdaság rovására (indusztrializáció), a második szakaszban viszont már nem csak az ipar, hanem a szolgáltató szektor részaránya is

¹ PhD hallgató, egyetemi tanársegéd, ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/c, e-mail: nanga@ludens.elte.hu

emelkedik. A harmadik fázisban az ipar szerepe is csökkenni kezd, végül a szolgáltató szektor válik domináns ágazattá (tercierizálódás), a mezőgazdaság részesedése pedig alacsony szinten stagnál. A legfejlettebb országokban már a terciér szektoron belül történik átrendeződés, és önmagában a terciér szektor foglalkozási szerkezetben betöltött súlya nem jelez szoros kapcsolatot a gazdasági fejlettséggel. A gazdasági fejlettség fokmérőjévé a K+F tevékenységek, illetve az információval kapcsolatos szolgáltatások: az ún. kvaterner szektor részaránya válik.

Természetesen az eltérő természeti, társadalmi-gazdasági, területpolitikai és történelmi adottságok hatásaként a folyamat nem minden térségben megy végbe modellszerűen. Ráadásul minél alacsonyabb térségi szintet vizsgálunk, annál gyakoribb a kivétel. Az alacsonyabb térségi szintek felé haladva az összefüggés erőssége csökken; azaz egyre nagyobb szerepet játszanak a helyi tényezők, az ágazatok hatékonyságának területi különbségei (Nemes Nagy 1987, p. 119). Mindezt a magyar megyék vizsgálatakor sem hagyhatjuk majd figyelmen kívül.

A Nyugat-Európához képest késve iparosodó Magyarországon is jól nyomon követhetők a foglalkozási átrétegződés folyamatai (1. táblázat). A mezőgazdaság szerepének folyamatos csökkenése mellett az ipar expanziója a '70-es évek közepéig tartott. A szolgáltató szektor bővülése a '60-as évektől gyorsul fel, és a '70-es évek második felétől már az iparból is ebbe a szektorba áramlik a munkaerő. *A rendszerváltozás újabb fordulatot hozott a foglalkozási átrétegződés folyamatában.* A mezőgazdaság válságágazattá vált, így nemzetgazdasági súlyának csökkenése még inkább felgyorsult. Az ipari foglalkoztatottak aránya a megelőző évtized tendenciájának megfelelően továbbra is csökkent, míg a szolgáltató szektorban dolgozók aránya a '90-es évek elején abszolút értékben is dominánssá vált.

1. táblázat: A foglalkoztatottak² megoszlása az összevont nemzetgazdasági ágak között Magyarországon, Budapesten és a vidéki megyékben, 1949-2001 (%)

	fő nemzetgazdasági ág	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Magyarország	mezőgazdaság	53,8	38,5	24,7	18,9	15,5	5,5
	ipar	21,6	33,0	43,8	41,9	37,9	32,9
	szolgáltatások	24,6	28,5	31,5	39,1	46,7	61,6
Budapest	mezőgazdaság		1,4	2,1	4,0	3,2	0,5
	ipar		54,5	54,6	42,6	34,3	21,3
	szolgáltatások		44,1	43,3	53,4	62,6	78,2
vidéki megyék	mezőgazdaság		48,1	31,1	22,7	18,6	6,8
	ipar		27,4	40,7	41,8	38,8	35,8
	szolgáltatások		24,5	28,2	35,5	42,7	57,4

Adatok forrása: Népszámlálás 2001, KSH

Az ipar szerepének leértékelődése azonban nem egyértelmű. Mindamelllett, hogy a korábban kulcságazatként számon tartott nehéziparból válságágazat lett, *1990 után a vidéki Magyarországon a gazdasági fejlődés motorjának a feldolgozóipart tekintik (Barta 2003).* A szakirodalom a vidéki területi fejlettségi séma átrajzolódásának okaként is elsősorban feldolgozóipari ágazatok telephelyválasztását, területi elhelyezkedését jelölik meg. *Érdemes tehát Budapest kiemelésével is vizsgálni a foglalkozási átrétegződést.*

Budapest évtizednyi előnye a foglalkozási átrétegződés terén az ország többi részéhez képest nyilvánvaló. Nagyvárosi jellegéből adódóan elenyésző a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, ennek további magyarázata szükségtelen. Az ipar sokáig a fővárosban koncentrált, dekoncentrációja a „szocialista iparosítás” korszakában történt meg. A területi fejlettségi különbségek kiegyenlítését célzó ipartelepítés a nehézipari

² A 2001. évi népszámlálás előtti megnevezés: „aktív keresők”.

tengelyen egyoldalú iparszerkezetet, az alföldi és dél-dunántúli elmaradott térségekben pedig az elavult technológiájú, kevésbé hatékony üzemek hálózatát eredményezte. Adminisztratív tényezőknek is köszönhető, hogy az ipar foglalkoztatási részaránya a fővárosban 1960 és 1970 között nem változott (korlátozták az ipar extenzív fejlesztését). 1970 után, ha csökkenő intenzitással is, de tovább folytatódott az elmaradottabb vidéki területek iparosítása, aminek eredményeként csökkentek a fejlettségi különbségek és továbbra is növekedett az ipar súlya a vidéki foglalkoztatottak körében. A '70-es években kezdődő világgazdasági recesszió a magyar gazdaságot is elérte, és épp a területi kiegyenlítődést célzó, kulcsfontosságú ágazatok (szénbányászt, vaskohászat, élelmiszeripar) hatékonyságának, így foglalkozási szerkezetben mérhető súlyának csökkenését vonta maga után (Bartke 2003). A '80-as évek tendenciái előrevetítették a rendszerváltozás után tapasztalt jelenségeket.

Az ipari és a szolgáltató szektor súlya a század utolsó évtizedében eltérő módon változott. A fővárosban kimagasló az ipari foglalkoztatottak arányának csökkenése, a szolgáltató szektor ellenben szárnyal. Ezzel egyidejűleg a többi megyében az ipari foglalkoztatottak aránya csak kis mértékben csökken, a szolgáltató szektor növekedése elsősorban a mezőgazdaság rovására történik. Bár a konkrét arányokat vizsgálva is egyértelmű, a vidéki Magyarország teljesen eltérő folyamatait bizonyítandó megvizsgáltuk az összefüggést a foglalkoztatottak szektorok szerinti megoszlása és a fejlettséget tükröző jövedelem-mutatók között az összes megyére, majd a fővárost kiemelve is (2. táblázat).

2. táblázat: Lineáris korreláció az egyes ágazatok foglalkozásszerkezeti aránya és a gazdasági fejlettség között a magyar megyékben, 2001

	elemszám	foglalkoztatottak aránya	mezőgazdaságban dolgozók aránya	iparban dolgozók aránya	szolgáltató szektorban dolgozók aránya
Egy lakosra jutó adóköteles jövedelem	<i>ország</i> (n=20)	0,85**	-0,54*	0,02	0,25
	<i>megyék</i> (n=19)	0,91**	-0,37	0,63**	-0,50*
Egy lakosra jutó GDP	<i>ország</i> (n=20)	0,69**	-0,46*	-0,26	0,47*
	<i>megyék</i> (n=19)	0,87**	-0,18	0,50*	-0,47*

*a korreláció a 0,05-ös szinten szignifikáns

** a korreláció a 0,01-es szinten szignifikáns

adatok forrása: Népszámlálás 2001, KSH, illetve PM APEH (saját számítás)

Mind a 20 megyére elkészítve a számításokat a nemzetközi tendenciáknak megfelelően csupán a mezőgazdaság áll közepesen szoros kapcsolatban a fejlettségi jelzőszámokkal (természetesen fordított irányú a kapcsolat), az ipar egyik fejlettségi mutatóval sem függ össze, a szolgáltató szektor pedig csak az egy lakosra jutó GDP-vel áll közepesen szoros kapcsolatban. Budapest kiemelésével jelentősen változik a kép: majdnem az ellenkezőjére fordulnak a tendenciák. Az előbb legszorosabbként említett kapcsolat a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya és a fejlettség között eltűnik. Ezzel szemben az ipari szektor befolyása válik a legjelentősebbé. (Azaz a vidéki Magyarországon belül az ipari szektorban foglalkoztatottak magas aránya magas 1 főre jutó GDP-t, illetve adóköteles jövedelmet valószínűsít.) A szolgáltató szektor kapcsolata a fejlettséggel teljesen ellentétes előjellel jelenik meg, vagyis – a számokat értelmezve – vidéken a szolgáltató szektor nemhogy húzóágazatként jelenik meg, hanem akár alacsony átlagjövedelmet és gyenge értéktermelő-képességet is jelenthet. Természetesen az ilyen merész kijelentések hallatára joggal kapjuk fel a fejünket. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a szignifikancia-teszt eredményeit, melyek alacsony vagy közepes szintje kiegészítő elemzések szükségességére hívja fel a figyelmet. De

nem is az a szándékunk, hogy igazoljuk a fővárossal vagy a főváros kiemelésével számított eredmények helyességét. A számítás csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a továbbiakban *érdemes részletesebb ágazati beosztást vizsgálni, hiszen mind az ipar, mind a szolgáltató szektor sokrétűbb annál, hogy jelentőségét összességében és egyértelműen pozitív vagy negatív módon ítélhessük meg.* Valamint a további vizsgálatokat Budapest nélkül is célszerű elvégezni, annak kiugró adatai, tendenciákat megfordító jellege miatt.

Siker- és válságágazatok

Az előző fejezetben a makrostruktúra átrendeződését vizsgálva megállapíthattuk, hogy a három nemzetgazdasági főág közül a mezőgazdaság egyértelműen válságágazatnak számít, a szolgáltató szektor bővülése nem csupán a foglalkoztatottak arányának növekedésével, hanem GDP-ből való egyre nagyobb részesedésével is alátámasztható.

A 2001-es népszámlálás finomabb szerkezeti vizsgálatokra is lehetőséget ad, amely 14 gazdasági ágra közül 1980-ra és 1990-re is területi adatokat. (Sajnos a feldolgozóipar egyetlen gazdasági ágként szerepel, nincs lehetőség a finomabb tagoltságra, holott súlya jelentős.) Így kideríthető, hogy melyek voltak azok az ágazatok, amelyek a két évtized folyamán képesek voltak megőrizni súlyukat, a foglalkoztatottak számában csak csekély veszteség érte őket, vagy esetleg növelni is tudták munkaerő-szükségletüket szemben a válságágazatokkal. (3. táblázat)

3. táblázat: Az egyes gazdasági ágak főbb foglalkoztatottsági jellemzői 1980 és 2001 között

gazdasági ág	növekedési/csökkenési index*		növekedési/csökkenési index Budapest nélkül*		foglalkoztatottak aránya** (%)			foglalkoztatottak aránya** Budapest nélkül (%)		
	1990/1980	2001/1990	1990/1980	2001/1990	1980	1990	2001	1980	1990	2001
<i>Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat</i>	0,73	0,29	0,73	0,30	18,9	15,5	5,5	22,7	18,6	6,8
<i>Bányászat</i>	0,73	0,09	0,73	0,09	2,5	2,0	0,2	3,1	2,5	0,3
<i>Feldolgozóipar</i>	0,80	0,75	0,84	0,81	29,4	26,4	24,3	28,6	26,9	26,8
<i>Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás</i>	1,04	0,64	1,05	0,68	2,1	2,5	1,9	2,3	2,7	2,2
<i>Építőipar</i>	0,79	0,75	0,77	0,79	7,9	7,0	6,4	7,8	6,7	6,5
<i>Kereskedelem, javítás</i>	1,03	1,12	1,02	1,13	8,9	10,3	14,1	8,4	9,6	13,3
<i>Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás</i>	0,96	1,24	0,97	1,36	2,2	2,4	3,6	1,9	2,1	3,5
<i>Szállítás, raktározás, posta, távközlés</i>	0,95	0,73	0,96	0,74	8,3	8,8	7,8	7,7	8,3	7,6
<i>Pénzügyi tevékenység</i>	1,49	1,53	1,49	1,42	0,6	1,0	1,9	0,5	0,9	1,5
<i>Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás</i>	1,09	1,82	1,06	2,43	2,8	3,4	7,6	1,6	1,9	5,7
<i>Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás</i>	1,28	1,11	1,33	1,15	3,9	5,5	7,6	3,5	5,3	7,4
<i>Oktatás</i>	1,10	1,13	1,12	1,12	4,9	6,0	8,4	4,9	6,2	8,5
<i>Egészségügyi, szociális ellátás</i>	1,25	1,03	1,28	1,07	3,7	5,2	6,5	3,5	5,0	6,6
<i>Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás</i>	0,93	0,83	0,91	0,80	3,9	4,0	4,1	3,4	3,4	3,4
<i>ország</i>	<i>0,89</i>	<i>0,82</i>	<i>0,89</i>	<i>0,82</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

adatok forrása: Népszámlálás 2001, KSH (saját számítás)

* a foglalkoztatottak száma a korábbi időponthoz képest

** adott gazdasági ágban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottból

Vegyük sorra a *sikertelennek minősíthető* (nagy foglalkoztatotti veszteséget szenvedett) ágazatokat. A *mezőgazdaság* mellett a *bányászat* is a nagy vesztesek közé tarozik, hiszen nem csak az ágazat részaránya, hanem a foglalkoztatottak abszolút száma is jelentősen lecsökkent. A '80-as évekre is jellemző folyamat a rendszerváltozás után felgyorsult, ellentétben a *villamosenergia-, gáz-, gőz-, és vízellátással*, ahol a korábban tapasztalt növekvő arányokhoz

képest a '90-es években jelentős számú foglalkoztatott került ki a szektorból. *Kedvezőtlen még az építőipari és összességében a feldolgozóipari foglalkoztatottság* alakulása, valamint a '90-es évektől a *szállítással* kapcsolatos tevékenységet végzők aránya is átlag feletti mértékben csökken. *Mindkét évtizedre jellemző a terciér szektor ágazatainak felértékelődése*, de a '80-as években a társadalmi szolgáltatások aránya növekedett nagyobb mértékben (közigazgatás, egészségügy), míg rendszerváltozás után inkább a gazdasági szolgáltatások (pénzügyi tevékenység, ingatlanügyletek, szálláshelyszolgáltatás) növekedési indexei a nagyobbak.

Csak a vidéki Magyarországot vizsgálva szinte ugyanezeket a folyamatokat lehetne leírni, főként a '80-as években. A rendszerváltozás után néhány ágazat esetében jelentős különbség mutatkozik: a növekményt elkönnyvelő ágazatok közül a szálláshelyszolgáltatás, vendéglátás, illetve az ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás nagyobb mértékű növekedése inkább a vidéki megyékhez köthető, míg a pénzügyi tevékenységek növekedése Budapesten koncentrálódik. Megfigyelhető az is, hogy a társadalmi szolgáltatások aránya szintén a vidéki megyékben nő jelentősebben; a válságévekben a nyugdíj mellett ez az ágazatcsoport (az állami szféra) jelentett menedéket a mezőgazdaságból és a veszteséges iparágazatokból, illetve telephelyekről elbocsátott dolgozók számára. Összességében tehát *a termelékenyebb, magasabb értéktermelő-képességgel rendelkező ágazatok koncentrálódnak Budapesten*, így nem meglepő a főváros kiemelkedő helyzete és vidéktől való elszakadása.

A várakozásoktól eltérően *a feldolgozóiparban foglalkoztatottak arányának csökkenése Budapest kiemelésével nem változik meg alapvetően, bár a vidéki megyékben kisebb mértékű az ágazat súlyának csökkenése*. Annak ellenére, hogy bizonyos ipari alágazatok bizonyítottan dinamikahordozónak tekinthetők (járműgyártás, elektronika), ezek láthatóan nem ellensúlyozzák például a kohászatban vagy az élelmiszeriparban történt leépülést. Ennek bemutatására adatok híján nincs lehetőség. (A Népszámlálás és más források részletesebb területi foglalkoztatottsági adatai közvetlenül nem kombinálhatók a számbavételi kör és az adatgyűjtési módszertan eltérése miatt.)

A területi vizsgálatok szempontjából az is lényeges, hogy mely ágazatok differenciálják a teret, és mely ágazatok esetében lényegtelenek a helyi tényezők (4. táblázat). Általánosságban *a kiugró – jelentős veszteséget vagy jelentős nyereséget elkönnyvelő – ágazatok esetében nagyobb a regionális tagoltság, ezek közül is a válságágazatok térbeli eloszlása a legdifferenciáltabb*. Ha lehetőség nyílna éves bontásban is vizsgálni az ágazatok differenciáló hatását, valószínűleg ugyanarra a végeredményre jutnánk, mint a gazdasági folyamatok esetében: a '90-es évtized első felében inkább a válságelemek (jelen esetben ágazatok) polarizáló hatása erős, míg az évtized második felében inkább a dinamikahordozó elemek (ágazatok) a területi tagolódás okozói (*Nemes Nagy 2001, p. 23.*).

Budapest kiemelése egyrészt általában csökkentené a foglalkozási ágak területi differenciáló hatását, másrészt kissé át is rendezné a fenti táblázatot. A pénzügyi tevékenységek és az ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatások *a vidéki Magyarországon* belül jóval egyenletesebben terülnek el, így csak *a válságágazatok maradnak a területi egyenlőtlenségek háttérében*. Már többször is hangsúlyoztuk, hogy *bizonyos feldolgozóipari ágazatok szintén differenciáló hatásúak lehetnek* annak ellenére, hogy ez a hatás elsősorban az ágazat értéktermelő-képességében (kibocsátás, export, értékesítés) tekinthető bizonyítottnak. Annyi azonban foglalkoztatottak adatainak elemzésével is kiderül, hogy Budapestet kiemelésével az ágazat területisége egyértelműbbé válik, valamint a megelőző évtizeddel ellentétben 1990 és 2001 között jelentősen nő területi egyenlőtlenségi jelzőszám értéke. (A súlyozott relatív szórás értéke az ágazatra vonatkozóan 1980-ban, 1990-ben és 2001-ben rendre 15,1%, 13,2% és 17,5%.)

4. táblázat: A foglalkozási ágak 2001-es területi differenciáltságának (súlyozott relatív szórásának) és növekedési vagy csökkenési ütemének összefüggései

területi differenciáltság mértéke, 2001	foglalkoztatottak száma 1990 és 2001 között			
	jelentősen csökken	kismértékben csökken	kismértékben nő	jelentősen nő
nem jelentős		Szállítás, raktározás, posta, távközlés, Építőipar	Egészségügyi, szociális ellátás, Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás, Kereskedelem, javítás, Oktatás	
átlagos		Feldolgozóipar, Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás		Szálláshelyszolgáltatás, vendéglátás, Pénzügyi tevékenység
jelentős	Bányászat, Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat, Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás			Ingtatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás

A csökkenő foglalkoztatottság és az ágazati szerkezet területi különbségei

Mint azt az eddigiekben már érzékelhettük, a foglalkoztatási szint szoros kapcsolatban áll a gazdasági fejlettséggel, utal a gazdaság teljesítőképességére. (A GDP területi megoszlását részben ennek segítségével becslik.) Kibocsátási adatok hiányában gyakran alkalmazzák a fejlettségi mérésre is. Ezért egyáltalán nem meglepő, ha foglalkoztatottak számának növekedési vagy csökkenési üteme hasonló térszerkezetet mutat, mint egyéb fejlettségi mutatók (1.térkép).

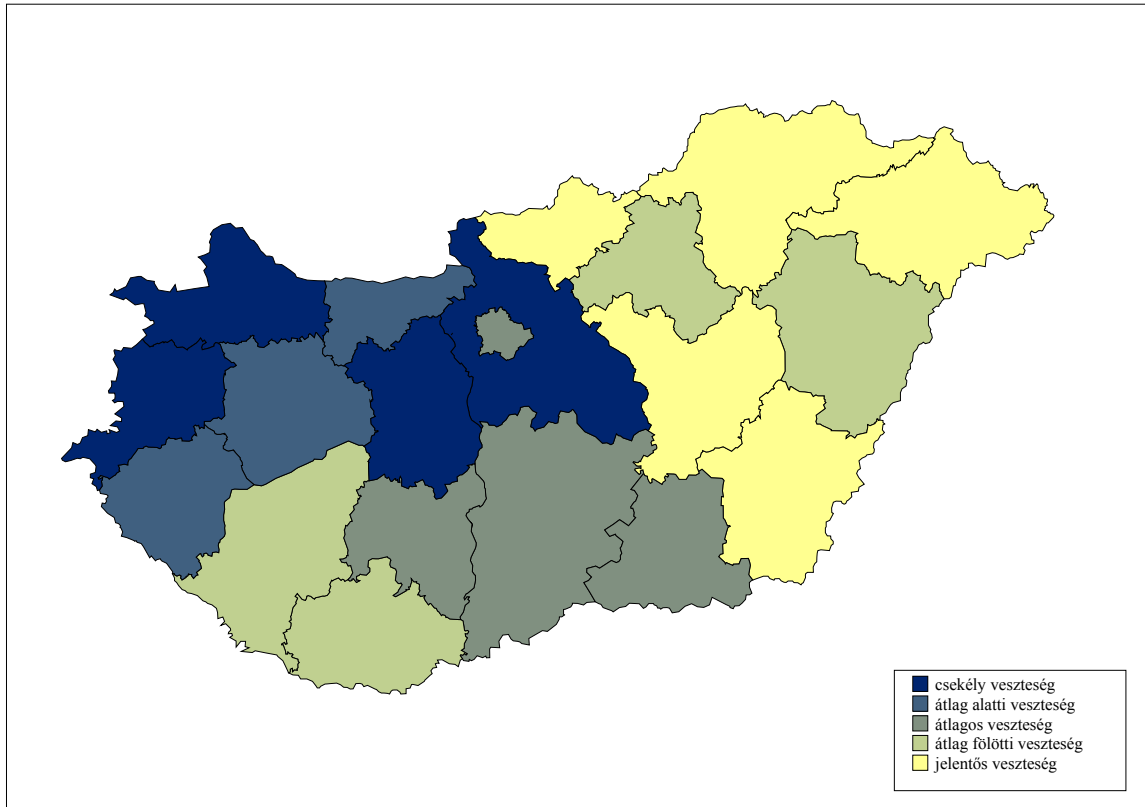
A foglalkoztatottak száma átlagban az 1990-es érték 82%-ára esett vissza. Ehhez képest Borsodban esett vissza a leginkább a létszám (34%-kal), nem is meglepő, hogy a munkanélküliség jelentős gócterülete maradt a megye a válságévek után is. *A folyamat erőteljes regionalitása nyilvánvaló: a legnagyobb veszteségeket az ország keleti felében szenvedték el, míg különösen jó helyzetben vannak Győr-Moson-Sopron, Vas, Fejér és Pest megyék. Budapest helyzete még átlagosnak mondható ugyan, de ennek oka inkább az erőteljes szuburbanizáció, mintsem a tényleges csökkenés.* Mivel a foglalkoztatottak számbavétele a censusok alkalmával a lakóhely szerint történik, az időközben az agglomerációs gyűrűbe kitelepült, de a fővárosban foglalkoztatott népesség Pest megyét gyarapítja. (Részben ezzel magyarázható Pest megye kimagaslóan jó pozíciója is: a foglalkoztatottak száma alig három százalékkal csökkent.)

Az országos tendenciákat tekintve már 1980 és 1990 között is csökkent a foglalkoztatás, bár mértéke (11%) és területi tagoltsága is lényegesen kisebb volt, mint a következő évtizedben. Mint azt már említettük, a '80-as évek sok tekintetben előrevetítették a későbbi folyamatokat: ugyanazok a megyék szerepeltek jól ebben az időszakban is, és a rangsor végén is ugyanazt a három megye áll: Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés. A kivételt Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyék képezik, ahol a foglalkoztatottak számának 1980 és 1990 közötti csökkenése relatív értelemben még sokkal jobb helyzetet jelölt.

Nem csak a foglalkoztatottak számának növekedési indexe, hanem *a foglalkoztatottak ágazatok közötti megoszlása is területi különbségeket hordoz.* Elvileg a fejlettség területi kiegyenlítődéssel együtt jár az ágazati szerkezet kiegyenlítődése is (Nemes Nagy 1987 p.

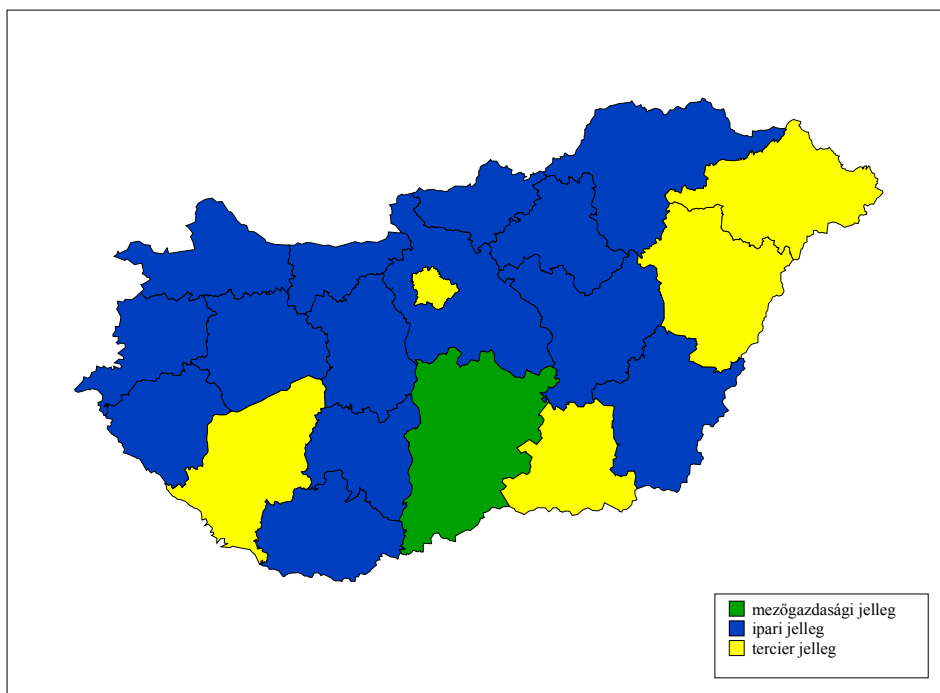
127). Magyarországon látszólag egyszerűsödött a makrostruktúra, hiszen 1980-ban még mindhárom gazdasági főág relatív dominanciája előfordult (2. térkép).

1. térkép: A foglalkoztatottak számának változása 1990 és 2001 között Magyarország megyéiben

adatok forrása: Népszámlálás 2001, KSH

2. térkép: A magyar megyék domináns ágazat alapján, 1980

adatok forrása: Népszámlálás 2001

1990-ben már csak néhány megyében dominált az ipar (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Komárom-Esztergom és Fejér), a mezőgazdaság foglalkoztatási aránya csupán Bács-Kiskunban haladta meg az iparét, máshol már a tercier szektor vált abszolút értékben dominánssá. Ha pedig 2001-re készítenénk egy hasonló térképet, minden megye tercier jellegű lenne, valamint Bács-Kiskun relatív mezőgazdasági dominanciája is eltűnik.

Azonban a látszólagos strukturális egyszerűsödés mögött nem minden időszakban húzódik valódi homogenizálódás (5. táblázat): 1980 és 1990 között valóban csökkent a megyék távolsága az ország átlagos struktúrájától, de 1990 után heterogenizálódás tapasztalható a makrostrukturális bontásban és mind a 14 foglalkozási ág esetében is.

5. táblázat: A megyék foglalkozási szerkezetének átlagos eltérése az országos átlagtól, 1980, 1990, 2001 (%)

	1980	1990	2001
	<i>három fő szektorra</i>		
ország (n=20)	15,1	13,7	14,3
megyék (n=19)	12,6	10,9	11,5
	<i>14 foglalkozás ágra</i>		
ország (n=20)	19,9	18,7	19,1
megyék (n=19)	17,3	15,7	15,4

A lokális és strukturális tényezők szerepe

Az eddigiekben bizonyítottuk, hogy a foglalkoztatottak számának csökkenése területileg és ágazati szerkezet szerint is differenciált. Bármennyire is ágazatfüggőnek tűnik a foglalkoztatottak számának változása, ne feledkezzünk meg a helyi tényezők fontosságáról, amelyek a térségi szintek rangsorában lefelé haladva egyre jelentősebbé válnak. A helyi tényezők alakításában szerepet játszhat pl. a fekvés, az infrastrukturális ellátottság, a hatékonyság, a migráció, a képzettség, a demográfiai folyamatok, a településszerkezet, de a tanulmány célkitűzésének megfelelően itt most csak az ágazati (strukturális) és összességében a helyi hatások megkülönböztetésére törekszünk. A két tényező szétválasztására kidolgozott módszer a shift-share analízis, amelyet a hazai kutatók is gyakran alkalmaznak (pl. Rédei 1985, Nemes Nagy 1987, Kiss 1998, Nemes Nagy – Jakobi – Németh 2001).

A módszer – annak részletes matematikai leírásától eltekintve – kettős standardizáláson alapul; azt vizsgálja, hogy a foglalkoztatottak számának átlagtól alacsonyabb mértékű csökkenése minek köszönhető inkább: a megyékben az országos átlagot meghaladó ütemben nőtt a foglalkoztatásbővítő vagy csökkent a munkaerőleadó ágazatok aránya (pozitív struktúra), vagy az ágazatok dinamikája a helyi adottságoknak köszönhetően összességében jobb, mint az országos átlag. Természetesen ennek negatív változata is létezik: a foglalkoztatottak számának átlagnál nagyobb csökkenése ugyanúgy az ágazati szerkezet és a helyi adottságok jellegéből fakad. Összességében tehát pozitív vagy negatív előjelű lehet a foglalkoztatottak számának csökkenése az átlaghoz képest, és pozitív vagy negatív lehet ennek két összetevője, a strukturális és a helyi tényező is, valamint e két tényező között reláció is felállítható. Négy verzióban készíthető el a vizsgálat: egyrészt az 1980-1990 közötti, valamint az 1990 és 2001 közötti időszakra, másrészt az egész országra, vagy Budapest kiemelésével.

Az 1990 és 2001 között elkészített elemzés eredményei alapján (6. és 7. táblázat) megállapítható, hogy a helyi adottságok szerepe nagyobb, mint a strukturális tényezők hatása. A lokalitás felértékelődése a fejlettségi szint növekedésével általános tendencia (Nemes Nagy 1987), ami Magyarországra vonatkozóan is igazolódik: az imént hivatkozott forrás szerint Nemes Nagy József 1949 és 1966 közötti időszakra elvégzett vizsgálatában még a megyék többségében az ágazati hatásnak volt nagyobb szerepe.

Mind a 20 területegységet vizsgálva – ahol általában a tercier ágazatok hordozzák a pozitív ágazati szerkezetet - csak 8 megyében erősebb a strukturális hatás, az érintett megyék pozíciója ráadásul negatív gazdaságszerkezetet jelöl: az alföldi megyékben a válságágazatnak minősíthető mezőgazdasági szektorban aránylag kisebb leépülés történt. A sokáig kiterjedt válságövezettel és magas munkanélküliséggel rendelkező megyék (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád) helyzetét az ipari jellegű válságágazatok még mindig túl nagy aránya rontja. *Pozitív ágazati szerkezetéről csupán Budapest, Pest és Győr-Moson-Sopron megye esetében beszélhetünk.* Ha figyelembe vesszük az szuburbanizáció felerősödését, akkor Budapest is a másik két megye mellett, a legjobb pozícióban szerepelne.

Még jelentősebbnek bizonyul a lokalitás, ha csak 19 megyére végezzük el a számításokat. A strukturális tényező hatása éppen a legmagasabb mezőgazdasági foglalkoztatottságot felmutató *Bács-Kiskunban*, illetve *Tolnában* erősebb, ahol a megye negatív ágazati szerkezetében összegződik az energetikai szektor mellett a mezőgazdaság és bányászat nagy vesztesége. A minden szempontból kedvezőtlen helyzetű megyék köréből kikerült Borsod, Nógrád, Heves és Somogy. Azonban a strukturális tényező ezekben a megyékben éppen csak átbillent a pozitív oldalra.

6. táblázat: A lokális és strukturális hatások szerepe a megyék foglalkozáscsökkenésében, 1990-2001

	strukturális > lokális	lokális > strukturális
pozitív strukturális és pozitív lokális tényező, az átlagosnál kisebb foglalkoztatás-csökkenés	-	Győr-Moson-Sopron, Pest
pozitív strukturális és negatív lokális tényező, az átlagosnál kisebb foglalkoztatás-csökkenés	-	X
negatív strukturális és pozitív lokális tényező, az átlagosnál kisebb foglalkoztatás-csökkenés	X	Fejér, Komárom-Esztergom, Vas, Veszprém, Zala
pozitív strukturális és negatív lokális tényező, az átlagosnál nagyobb foglalkoztatás-csökkenés	X	Budapest
negatív strukturális és pozitív lokális tényező, az átlagosnál nagyobb foglalkoztatás-csökkenés	Bács-Kiskun, Baranya, Csongrád, Tolna	X
negatív strukturális és negatív lokális tényező, az átlagosnál nagyobb foglalkoztatás-csökkenés	Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg	Békés, Hajdú-Bihar, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok

X: elméletileg nem lehetséges esetet jelöl

Az átlagosnál kisebb foglalkoztatás-csökkenést felmutató megyék köre szintén nem módosult, és továbbra is kivétel nélkül a lokalitás bizonyul jelentősebb hatótényezőnek. A feldolgozóipar differenciáló hatását és húzóágazat jellegét bizonyítja az a tény, hogy a Budapesthez hasonló struktúrával rendelkező Pest megye kivételével ezekben a térségekben a vidéki átlaghoz képest kisebb mértékben csökkent, illetve több esetben is (Veszprém, Vas, Komárom-Esztergom) növekedett a feldolgozóiparban dolgozók száma. Azaz bizonyítható, hogy az ágazat közvetett módon befolyásolja a foglalkozási helyzetet, a hozzá tapadó, elsősorban gazdasági jellegű szolgáltatásokban is jelentősen növeli a munkaerő-szükségletet. Általánosságban fogalmazva az ipar „beágyazódása” tartós fejlődést is jelenthet. A folyamatban minden bizonnyal Győr-Moson-Sopron megye jár az élen, hiszen a megye a 6. táblázat adatai szerint is pozitív struktúrával rendelkezik; az elmúlt évtized második felében nekilendülő Komárom-Esztergom és Veszprém viszont még mindig rossz struktúrával

jellemezhető. Természetesen a feldolgozóipar jelenléte így sem jelent hosszú távon biztos sikert, hisz az ipari alapú fejlődés jelentős veszélyeket hordoz magában (Kiss 1998).

7. táblázat: A lokális és strukturális hatások szerepe a megyék foglalkozáscsökkenésében, Budapest nélkül 1990-2001

	strukturális > lokális	lokális > strukturális
pozitív strukturális és pozitív lokális tényező, az átlagosnál kisebb foglalkoztatás-csökkenés	-	Fejér, Győr-Moson-Sopron, Pest, Vas, Zala
pozitív strukturális és negatív lokális tényező, az átlagosnál kisebb foglalkoztatás-csökkenés	-	X
negatív strukturális és pozitív lokális tényező, az átlagosnál kisebb foglalkoztatás-csökkenés	X	Komárom-Esztergom, Veszprém
pozitív strukturális és negatív lokális tényező, az átlagosnál nagyobb foglalkoztatás-csökkenés	X	Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Heves, Nógrád, Somogy
negatív strukturális és pozitív lokális tényező, az átlagosnál nagyobb foglalkoztatás-csökkenés	Bács-Kiskun, Tolna	X
negatív strukturális és negatív lokális tényező, az átlagosnál nagyobb foglalkoztatás-csökkenés	-	Baranya, Békés, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg

X: elméletileg nem lehetséges esetet jelöl

Összegzés

A foglalkozás-csökkenés Magyarországon nem előzmények nélküli folyamat, a rendszerváltozás csupán a tendencia felgyorsulását eredményezte. A gazdasági válság jegyei már a '80-as években is egyértelműen felismerhetők, ennek egyenes következménye az alacsony hatékonysággal működő és elavult üzemek bezárása és foglalkoztatottak számának csökkenése elsősorban a mezőgazdaságban és a nehéziparban, valamint a terciarizálódás erősödése. A '90-es évek második felétől dinamizálódó gazdaság a szolgáltató ágazatok, ezen belül is elsősorban a gazdasági szolgáltatások súlyának további növekedésében nyilvánult meg. A foglalkozási átrétegződés folyamata is új szakaszba lépett: 2001-re egyértelműen és minden megyében a szolgáltató szektor vált abszolút domináns ágazattá.

Mind a foglalkoztatottság csökkenése, mind a foglalkoztatottak gazdasági szektorok szerinti megoszlása jelentős területi különbségeket hordoz. A '80-as évekre jellemző területi kiegyenlítődést (az ágazati struktúra és a fejlettségi különbségek tekintetében is) a rendszerváltozás után erőteljes differenciálódás váltotta fel. A regionális különbségek legfontosabb dimenziója a főváros és a vidék közötti dualitás. Budapesten már egy évtizeddel korábban a szolgáltató szektor tömörítette a legtöbb foglalkoztatottat, a rendszerváltás után pedig a legkisebb veszteséget regisztráló, illetve legdinamikusabban fejlődő alágazatok további koncentrációja figyelhető meg. Annak ellenére, hogy a vidéki térségekben is a terciar szektor magas aránya jelenti a pozitív struktúrát, közvetve bizonyítható a feldolgozóipar szerepe a foglalkoztatási különbségek alakulásában.

A foglalkoztatás-csökkenés területi alakulásában jelentős szerepet játszik az ágazati struktúra is, de napjainkban – az egyéb fejlettségi jelzőszámokhoz hasonlóan – sokkal nagyobb a lokalitás, a helyi adottságok szerepe. A vidéken belüli területi különbségek egyik pólusán a kedvezőbb struktúrájú és jó helyi adottságokkal rendelkező északnyugat-dunántúli megyék állnak, a másik oldalon pedig a mezőgazdasági karakterüket a hatalmas leépülés ellenére is megőrző megyéket találjuk, ahol még a helyi adottságok is csak ritkán jelennek meg pozitív tényezőként.

IRODALOM

- Barta Gy.** (2003) A magyar ipar területi folyamatai. – in: **Fazekas K.** (szerk.) Munkaerőpiaci Tükör 2003. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, pp.144-158.
- Bartke I.** (2003) A második világháború utáni gazdasági folyamatok. – In: **Percel Gy.** (szerk.) Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp.103-147.
- Haggett, P.** (2001) Geography: A modern synthesis. – Harper & Collins Publishers, New York, 642 p.
- Kiss J.** (1998) Az ágazati gazdaságszerkezet szerepe a regionális differenciálódásban Magyarországon. – Tér és Társadalom, 12. évfolyam 1-2. szám, pp. 138-162.
- L. Rédei M.** (1985) A shift-share analízis szakirodalmi áttekintése és alkalmazási lehetőségei a demográfiában. – Demográfiai módszertani füzetek, 2. szám, 68. p.
- Nemes Nagy J.** (1987) A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 218 p.
- Nemes Nagy J.** (2001) Az ezredvég regionális folyamatai Magyarországon: átfogó átalakulás - egyedi fejlődési pályák – Regionális Tudományi Tanulmányok 5. szám, pp.23-32
- Nemes Nagy J. – Jakobi Á. – Németh N.** (2001) A jövedelemegyenlőtlenségek térségi és településszerkezeti összetevői. – Statisztikai Szemle, 79. évfolyam 10-11. szám, pp.862-884.

Felhasznált statisztikai adatforrások

- 2001. évi Népszámlálás** 6. kötet: Területi adatok, Összefoglaló adatok. KSH, Budapest, 2003
- Nemzeti Számlák 2001** KSH, Budapest, 2003